BROEINEST

# VAN SAMBEEK

# BROEINEST

een familieroman

2022 Prometheus Amsterdam

© 2022 Van Sambeek
Omslagontwerp Robbie Smits
Foto auteur jeromedelint.com
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5148 5

# Niemand houdt van me

## *Renate*

Er zijn mensen met een hond, een kat, een kanarie of een ander huisdier. Ik heb mijn tuin als handenbinder; eerst van mijn man en mij samen. Maar toen legde ik – in een onbewaakt ogenblik, wél in lijn met het strakke kleurenpalet dat ik voor ogen had – de bijl aan de wortels van zijn roderozenboogje. Mijn man explodeerde. Het huis, of liever gezegd de tuin, was te klein en dan druk ik me nog zwakjes uit. Om zijn op hol geslagen woede kracht bij te zetten smeet Herman een pot met basilicum tegen de tuinkas aan barrels. We hebben in vijftig jaar huwelijk voor hete vuren gestaan, maar zo volledig buiten zinnen, zo radeloos bijna, heb ik hem niet eerder meegemaakt. Mijn Herman, met zijn ingetogen karakter de beschaving ten voeten uit, siste een grove woordenstroom mijn kant op. Met consumptie! 'Wat een klotestreek van je.'

'Zo hadden we het toch afgesproken, ik mocht toch de inrichting en de kleur bepalen?' probeerde ik nog. 'Dit was godverdomme míjn rozenboog, door mij persoonlijk opgekweekt, gesnoeid en bemest. Het enige stukje tuin dat van

mij was. Dat heb jij de nek omgedraaid!' Hij kwam voor me staan; trillend, met bloeddoorlopen ogen bezwoer hij dat hij nooit, dat herhaalde hij twee keer, nog één vinger zou uitsteken naar de tuin.

Een crisis, gevolgd door spanning om te snijden. De dag erna ontliepen we elkaar. We lunchten afzonderlijk in de serre en ook die avond hebben we geen woord gewisseld. Herman las een boek en ik zat zogenaamd geïnspireerd een sudokupuzzel op te lossen. Zwijgen als oorlogsstrategie. Langzaam kwam de communicatie weer op gang. Voornamelijk huishoudelijke mededelingen, over Het Voorval werd gezwegen. We kapselden de frustraties in en stapelden ze op in de spelonken van ons geheugen. Een smeulend vuur, stiekem wachtend op aanwakkering.

Wat de tuin betreft hield mijn man woord. Al een jaar lang heeft hij er geen poot meer naar uitgestoken. Ook jammer voor hemzelf, want wanneer hij met mij wil wandelen of tennissen, heb ik geen tijd. Een gekwetste oogopslag, teleurstelling, last zelfs, maar dat zal hij nooit toegeven. De trots zal zegevieren.

Zo is het ook met mij. Mij hoor je niet piepen. Met rechte rug en geheven hoofd verricht ik de tuinklussen. Geen kik of zucht van mijn kant, mijn eer te na! Liever demonstratief in de regen op mijn knieën in de blubber wroeten naar onkruid, dan erkennen dat mijn lichaam afhaakt.

Toch sloegen na maanden ploeteren bij mij onverwacht de stoppen door. Daar waren ze ineens, de onverwerkte frustraties uit de uithoeken van mijn brein. Ik was bergen tuinafval in grote zakken aan het verzamelen en Herman zat voor het raam te lezen; zijn relaxfauteuil in de ligstand. Een onverwachte pijnscheut joeg me overeind. Ik strekte de rug. Met moeite. Herman keek even op. Ik zag een grijns. Hij

haalde zijn schouders op, las verder. Stoïcijns, leek het. Maar daaronder leedvermaak. Er knakte iets in me. Aangeslagen keek ik hem aan. Mijn verontwaardiging torende boven mijn trots uit. Stampvoetend stormde ik naar binnen, hijgend. Met dichtgeknepen strot liep ik leeg. Een giftige woordenstroom. Hij keek me verbaasd aan. 'Renate,' zei hij, 'het is heel eenvoudig, ik heb niets in te brengen, jij bent de baas over alles hier in huis. Wat we eten, wat ik aan moet trekken, wanneer ik mag tennissen. En over de tuin heb ik helemaal niets te zeggen. Ik zeg: succes ermee, het is jouw passie. Je hebt a gezegd, dan moet je ook maar b zeggen.' Daarna ging hij verder in zijn boek. Eén brok onpeilbare stilte. IJzige afstand.

Versteend bleef ik staan, vastgevroren aan de rand van een diepe kloof. Aan de overkant mijn man. Waar is het misgegaan? Het rozenboompje en de bijl? Een andere weeffout in onze relatie? We zijn het niet gaan onderzoeken. We durfden niet. Met de waarheid zouden we meer verliezen dan gewoon verder te leven binnen de grenzen van onze onbesproken huwelijkse voorwaarden. Behoedzaam voegen we ons in een conflictmijdend bestaan: wél zorg en vage verantwoordelijkheid voor elkaar, geen diepere zielenroerselen en verlangens. We hebben een dak boven ons hoofd, we hebben twee kinderen, we hebben te eten, we hebben een gedeeld verleden. We hebben elkaar, voor wat het waard is. We zijn te oud voor grootscheepse veranderingen. Het is zoals het is, meer smaken zijn er niet.

Herman is van de week weer eens door zijn rug gegaan en kan geen poot meer verzetten. Ik ben mantelzorger tegen wil en dank.

Zoals gewoonlijk ben ik vroeg op. Voordat de dag los-

barst, neem ik even tijd voor mezelf. Het is halfacht en buiten is de natuur al aan haar werkdag begonnen. Ik loop mijn dagelijkse inspectierondje langs de borders. Het is er een drukte van jewelste. Bloemen ontvouwen hun kleuren naar het licht. Dankbare bijen likken de nectar uit de voorraadkelken van hun gastvrije leveranciers. Wat een bedrijvigheid! Ook gevechten op leven en dood. De geduldige spin kiest het juiste moment om haar prooi te omzwachtelen met borduursels van rag en dauw. Kansloze insecten leveren hun laatste strijd. Geluiden – trillers, krassen en uithalen – dalen neer uit bomen en struiken. Een gratis voorstelling in mijn eigen theater. Misschien moest ik eerst op leeftijd komen om ontzag en ontroering te voelen, om de schoonheid van de natuur op te slurpen. Langzaam laat ik de verrukking binnenstromen. Stille wraak: Hermans ogen zijn hier blind voor.

Bij gebrek aan complimenten zeg ik tegen mezelf: goed gedaan, meisje. Tevreden stel ik vast dat mijn tuin mijn ideeën volgt. Een symfonie van complementaire kleuren, gecontroleerde wildheid. Zo had ik ook mijn huwelijk graag gezien.

Achter deze nonchalante uitstraling ligt een weldoordacht plan. De madeliefjes hebben zich weelderig verspreid. Lupine, ridderspoor, de ambitieuze verbena die hier en daar iets te lustig terrein opeist, lavendel die eigenwijs de kop opsteekt. Als ijverige leerlingen staan mijn troetelkindjes te pronken en doen precies wat de juf van hen verlangt. Wat mij betreft gaan ze allemaal over naar het volgende jaar. Planten zijn net mensen. Overheersing en uitbuiting liggen op de loer. De een zijn dood is de ander zijn brood. Maar in mijn plantgroepen regeert de samenwerking. Regeringsleiders zouden eens bij mij te rade moeten gaan. Over migratie en inbur-

gering zou ik ze nog veel kunnen leren, bijvoorbeeld: soms beter mét dan zonder elkaar.

Ik geef toe: mijn tuin vraagt veel van mij. Minimaal een uur of twee per dag. Zo houd ik de wildgroei onder controle. Bemesten, snoeien om te groeien en veelvuldig wieden, dat hebben planten nodig. Op mijn leeftijd is dat een hele opgave. Bukken, hurken, een pijnscheut in de rug, een knie die op slot schiet. Voor je het weet, zit je met je gat in de modder. Of erger, zoals laatst bij de HEMA. Met het leesbrilletje op de neus moest ik door de knieën om de panty's te bekijken. Er knakte iets vanbinnen. Daar lag ik als een spartelende tor op mijn rug tegenover bezorgde toeschouwers met helpende handen. Om je dood te schamen. Mijn besluit stond meteen vast: ik hurk niet meer. Daar heeft de tuin geen boodschap aan. Dus ga ik soms op de knieën. Dan is zo'n piepschuim plaat best fijn. Soms hang ik met gestrekte rug aan het heft van de spade om de wortels van weerbarstig onkruid uit de aarde te wroeten. Gelukkig hebben we een hoge heg waarachter ik mijn fysieke tekortkomingen en de aanstootgevende poses die daaruit voortkomen aan het zicht kan onttrekken. Daar wil je niemand mee confronteren. Deze leeftijd vraagt om een kritische totaalbeschouwing op alle aspecten van de presentatie. Een driedimensionale beoordeling, vanuit elke hoek bezien, moet uiteindelijk de doorslag geven of de positieve aspecten van het lichaam worden benadrukt en de tekortkomingen in voldoende mate worden gecamoufleerd. En let op je houding. Vooral niet hangen in je lichaam, maar stáán. Schouders naar achteren en billen bij elkaar knijpen. Worden ze stevig van.

Geloof het of niet, de spiermassa bij ouderen kan tegen het levenseinde zijn afgenomen tot vijftig procent. Wat overblijft is vel, veel vel. Slap, gerimpeld, verkleurd en droog vel.

De enige manier om dit verval zoveel mogelijk te vertragen is be-we-gen. Dus ik loop, ik tennis en ik tuinier. Daarnaast heb ik me erbij neergelegd dat alles gewoon wat langer duurt. Aan tijd geen gebrek.

Herman slaapt nog. Met een kop thee, een cracker en mijn iPad bij de hand neem ik plaats achter de glaswand van het terras. Nietsvermoedend open ik mijn mailbox. Rinus! De confrontatie met zijn naam is al voldoende om het begin van deze goedmoedige dag in één klap te vernietigen. Ik zet me schrap.

> *Uitkering van de erfenis, zie bijlage.*
> *Een uitnodiging om binnenkort gezamenlijk te bespreken hoe – op basis van persoonlijk mededogen – de uitkering van de erfenis kan worden herzien, zodat de onbegrijpelijke uitsluiting van onze Roos kan worden rechtgezet.*

Mijn oudste broer en als executeur-testamentair de uitvoerder van mama's wigdrijvende testament. Een opdracht die mij als eerste boreling ten deel had moeten vallen. Deze eer werd niet míj, maar Rinus gegund. Het paradepaard van de familie!

De beerput is open en de stank is onverdraaglijk. De verontwaardiging over de nasleep van het testament slaat als een bom naar binnen. De corrupte rol van mijn jongste broer Ruud voorop. Onder het motto 'Ik heb die ouwelui uit de brand geholpen, je zou me dankbaar moeten zijn', kocht die achterbakse geldwolf in het geniep ons ouderlijk huis om er jaren later bij de verkoop vier ton mee op te strijken. Buiten ons om! Dat pik ik niet. Eerst die ton waar ik recht op heb. Zolang Rinus en Roos niet ingrijpen en partij kiezen voor Ruud, ben ik niet bereid over de brug te komen om Roos te compenseren voor haar uitsluiting in moeders testament.

Het ware gezicht van mijn moeder. Haar laatste wil, opgetekend in klare juridische taal. Haar jongste dochter kreeg een trap na en mij heeft ze in haar laatste wil botweg genegeerd. Zelfs de gouden hanger die ze bij het koperen huwelijksjubileum van papa kreeg heeft ze gereserveerd voor de dochter van Ruud. Terwijl ze wist dat ik aan dit juweel gehecht was. Ik weet nog goed hoe onzeker papa over deze aanschaf was. In het geniep heeft hij jarenlang vijf gulden van zijn loon opzijgelegd om ervoor te sparen. Om hem uiteindelijk tot koop te bewegen, ben ik zeker drie keer met hem meegegaan. Dan verzocht hij de juwelier de hanger met de druppelvormige parel bij mij om de hals te doen. Op afstand nam mijn vader het beeld in zich op. En telkens weer twijfel: 'Denk je dat het mama ook mooi zal staan?' Het bleek achteraf een schot in de roos.

Haar lievelingscollier wordt mij niet gegund. In haar laatste afrekening wordt weer eens pijnlijk duidelijk hoezeer mijn moeder haar zonen bevoorrecht.

Geen vleugje dankbaarheid voor de zorg en de aandacht die ik tijdens haar laatste levensjaren belangeloos op me nam.

Om de dag knipte ik haar eenzaamheid in stukjes, nam haar in de rolstoel mee naar buiten en deed allerlei zorgtaken die wegens personeelsgebrek niet of te laat werden uitgevoerd. 'Wat ben je laat. Wat je aan hebt, staat je niet. Heb je geen tompoezen meegenomen? Pas op, je doet me pijn! Wat doe je onhandig. Dat lust ik niet. Laat je me weer alleen? Ga je nu al weg?' Wat ik ook deed, het was nooit goed. Toch bleef ik uit een soort plichtsbesef komen. Iemand moest zich toch over haar ontfermen? Mijn broers en mijn zus weigerden een bezoekschema met vaste taakafspraken. Ze kwamen sporadisch langs, meestal rond de feest- en verjaardagen. Vooral

van Roos had ik in die tijd meer steun verwacht. 'Mama heeft het er zelf naar gemaakt. Elke keer krijg ik een emmer bagger over me heen. In haar ogen deug ik nog steeds niet. Het bezoek loopt bijna altijd uit op ruzie. Ze heeft een hekel aan mij en dat is wederzijds. Ik ben er klaar mee. Wat jij doet moet jij weten!' Zo dacht Roos erover.

Het heeft nooit geboterd tussen die twee. Als kind gaf Roos al commentaar op de kille en afstandelijke houding van moeder. 'U houdt niet van me,' riep ze. Volgens mij was ze toen een jaar of acht. Vooral rond haar pubertijd verzette ze zich met man en macht tegen regels en eisen waaraan ze moest voldoen. Wanneer ze te zeer in haar bewegingsvrijheid werd beperkt, schuwde ze geen enkele methode om af te dwingen waar ze naar eigen overtuiging recht op had. Daar kon ze heel ver in gaan. Ik zie haar nog in een harnas van woede op klaarlichte dag schreeuwend in de dakgoot staan. Dreigend, klaar om te springen. Ze zou de daad bij het woord voegen. Huiverende buren keken verschrikt naar boven en met tussenkomst van de wijkagent liet vader zich door haar imponeren en zwichtte uiteindelijk voor de voorwaarden waarop Roos haar wanhoopsdaad zou staken. Vanaf dat moment is er in de machtsverhouding tussen die twee iets veranderd. Roos werd de baas... over zichzelf. Een jaar later, op haar zestiende, verliet ze het huis. Had ik maar een fractie van haar lef gehad. Dan was mijn leven waarschijnlijk anders verlopen.

Mama trok de jongens altijd voor. Het meest trots was ze op Rinus, die hield ze altijd uit de wind. Toen haar oudste zoon eenmaal dokter was geworden, vereerde ze hem nog meer. Ze moest eens weten hoe het paradepaard van de familie uiteindelijk van zijn voetstuk is gevallen. In de laatste fase van haar leven heeft de familie de misstap van haar lie-

velingszoon angstvallig voor haar geheimgehouden.

Moeder was, of beter gezegd werd, ook dol op Ruud. Tegen alle verwachtingen in groeide het zwarte schaap van de familie uit tot de meest vermogende telg van ons gezin. In tegenstelling tot vroeger was het plotseling Ruud voor en Ruud na. Geen onvertogen woord meer over haar opstandige zoon. Integendeel, haar bewondering nam, in gelijke tred met zijn succes, alleen maar toe. Vooral toen hem vanwege zijn verdiensten voor de stad Arnhem het ereburgerschap werd toegekend. Na de dood van vader werd ze op zijn kosten in een zorgvilla geplaatst. Zo heeft ze de laatste jaren van haar leven in relatieve luxe doorgebracht. Ze kon een broodje zalm bestellen en mevrouw had de beschikking over een eigen terras. Dat allemaal wel! Maar wie bekommerde zich om haar? Dat was ik, haar oudste dochter. De rest van de familie was in geen velden of wegen te bekennen. Ik vroeg er wel eens naar. 'En mam, is Rinus nog geweest? Of Ruud?' Daar ging ze niet op in, maar als ik over Roos begon brandde ze los: 'Die meid zie ik nooit, die is alleen maar met zichzelf bezig.'

Voordat ik aan de dagelijkse verzorging begon, moest ik me onderwerpen aan haar ritueel. Met priemende ogen beval ze me te knielen en hardop mee te bidden. Dank aan de schepper die ons niet veroordeelt en ons onze zonden vergeeft. 'Als je ze maar eerlijk opbiecht,' zei ze op waarschuwende toon. Alsof ik een zonde had begaan. Gek genoeg, hoe meer zij mij kleineerde, des te meer deed ik mijn best.

Ik nam haar vuile was mee, knipte haar door schimmel aangetaste nagels, voerde haar het middagprakje. Met moeite – en later met ervaring – trok ik haar steunkousen aan, ik borstelde haar gebit, ontsmette de huidplooien van haar corpulente lijf, nam haar mee naar de kapper, speelde mens-

erger-je-niet, doorploegde voor de zoveelste maal de fotoalbums van vroeger, oefende de namen van de kleinkinderen en incasseerde in de tussentijd haar eeuwige gesnauw en gemopper.

Kreeg ik enig krediet voor mijn inzet? Echt niet! Stank voor dank. Eerlijk gezegd was ik opgelucht toen ze op tweeennegentigjarige leeftijd onverwacht het loodje legde. Dat ze postuum nog in staat was haar kinderen tegen elkaar uit te spelen kwam als een mokerslag binnen. Sinds de begrafenis heb ik mijn familie niet meer gezien. Ik sta er alleen voor.

Mijn jeugd. Ik had geen jeugd. Dat werd mij niet gegund. Mijn klasgenoten konden sporten of gingen de stad in en daarna was er alle tijd voor hun huiswerk. Ik moest werken in de zaak. Vanaf mijn twaalfde – ik zat net op het gymnasium – hebben mijn ouders beslag op mij gelegd. Na school werd ik te pas en te onpas ingeschakeld om in de kruidenierswinkel bij te springen. Geld voor een extra werkkracht was er niet. Dat ik me tussentijds in duizend bochten moest wringen om mijn huiswerk te doen, was mijn probleem. Zelfs tijdens proefwerkweken schakelden mijn ouders mij nog in. Ik was hun bezit geworden en ik liet het gebeuren. Op den duur werd het zelfs de gewoonste zaak van de wereld en voldeed ik braaf aan wat mij werd opgelegd.

Met mijn zucht naar perfectie schiep ik er zelfs genoegen in de logistiek in de winkel te verbeteren. De versartikelen verzamelde ik in de schappen achter de toonbank en de verpakte droogartikelen op de planken binnen handbereik van de klanten. Dat bespaarde veel heen-en-weergesjouw van en naar het magazijn. Bij mij was de klant altijd koning. Ook als het stampvol was in de winkel en klanten ongeduldig werden, bleef ik de vriendelijkheid zelve. Ik kon razendsnel

optellen en afrekenen. Ik maakte geen fouten.

Zes middagen per week, gedurende minimaal twee uur, werkte ik in de zaak. Als beloning hiervoor kreeg ik vijf gulden extra zakgeld, hetgeen neerkwam op een uurtarief van om en nabij 41 cent per uur.

Ik zat op het Katholiek Gelders Lyceum te Arnhem. Elke dag in weer en wind op de fiets naar school aan de Velperweg. Alleen in januari en februari, als het vroor – wat meestal zo was in die tijd –, mochten mijn broer en ik met de bus. Een maandabonnement kostte vier gulden, voor mijn ouders een groot bedrag. Tweemaal per week moesten we naar de ochtendmis in de kapel op zolder. Absentie werd bestraft.

Het huis was te klein toen bleek dat Rinus zijn religieuze plicht had verzuimd. De conrector kreeg argwaan en belde mijn vader met de vraag of de handtekening onder het absentiebriefje daadwerkelijk van hem kwam. Mijn broer incasseerde de 'losse handjes' van vader en zonder mokken volbracht hij de bijkomende straf: een week lang naar de ochtendmis van zeven uur. Zijn aanwezigheid werd bij de kapelaan geverifieerd. Zo ging dat bij ons thuis.

Na school ging ik altijd linea recta naar mijn kamer zodat ik het meeste huiswerk had gedaan voordat ik tegen sluitingstijd weer moest bijspringen achter de toonbank. We woonden op de tweede en derde etage boven de winkel. Ik deelde mijn kamer met tante Joke en mijn zusje Roos. Tante Joke, de zus van mama, heeft toen we klein waren voor ons gezorgd. Een soort eigentijdse nanny, maar dan voor dag en nacht. Ze maakte ons wakker, voerde ons pap en bracht ons naar de basisschool. Op de terugweg deed ze boodschappen bij de groenteboer en de slager.

Op maandag was het wasdag, daar zag ze altijd enorm te-

gen op. Zondags draalde ze door het huis, verzamelde en sorteerde het wasgoed en bereidde zich mentaal voor op de grote taak die aanstaande was. Na het avondeten begon het ritueel. De kleine was – zoals ondergoed en sokken – werd in een enorme ketel aan de kook gebracht. Dan kwam er zo'n vieze weeïge geur in huis. Lakens en ander groot goed lagen een nacht te weken in een bad met chloor.

Maandagochtend. D-day. Tante Joke in weer en wind op het balkon. Het waswater werd in de teil opgeklopt met een blok groene zeep dat in een ijzeren tang zat vastgeklemd. Wijdbeens op een kruk gezeten ragde ze de kledingstukken over een wasbord heen en weer om ze vervolgens één voor één met de hand uit te wringen. Daarna werd de stapel uitgespoeld in bad en vervolgens door de wringer gehaald. Bergen wasgoed gingen zo door haar handen voordat het schoon kon worden opgehangen aan de lijn. Vooral op de stofjassen van mijn vader en de schorten van mijn moeder, elk zes stuks per week, ging ze helemaal los. Daar mochten geen vlekken op zitten, want dan waren de rapen gaar en kreeg ze de wind van voren.

Kortom: het was een dagtaak en 's avonds aan tafel zag ik de gezwollen watervingers van tante Joke, met diepe gleuven erin. Als ik daaraan terugdenk zie ik het weer voor me, haar vermoeide gezicht, en dan doemt ook haar penetrante zweetlucht weer in me op.

Mijn hele jeugd heeft in het teken gestaan van de zaak. Die verdomde kruidenierswinkel was heilig en kwam altijd op de eerste plaats. Mama was voor dag en dauw bezig in het magazijn en papa was om halfzeven al vertrokken met de melkkar. Als het erg druk was sprong tante wel eens bij, maar ze maakte veel rekenfouten. Ze kreeg het optellen en aftrekken er maar niet in gestampt.

Toen ik wat ouder was heb ik dat vaak met haar geoefend. Doortellen, daar snapte ze niets van. 'Goed kijken, tante,' zei ik. En dan pakte ik een pak macaroni van de plank. 'Deze kost achtenveertig cent. Ik geef u een gulden. Die legt u naast de kassa zodat u niet vergeet dat het een gulden was. Nu telt u met het wisselgeld uit de kassa door vanaf de prijs op het pak. Dus vanaf achtenveertig cent doortellen, eerst met twee cent, dan is het vijftig. Hoeveel moet u nu pakken om tot de gulden te komen?' Dan keek die lieverd me met grote bambiogen aan en kreeg ze rode vlekken in haar hals. Ze kwam er niet uit, ze kreeg het niet onder de knie. 'Niet aan mama vertellen hoor,' zei ze dan met een benepen stemmetje.

Gelukkig kwam tante bij ons 'boven' beter tot haar recht, ze was dol op ons en vond tussen de huishoudelijke bedrijven door altijd wel een verwenmoment. Dat kan ik over mijn moeder niet beweren. Zij was nogal gereserveerd in het uiten van affectie. De spaarzame momenten dat ik bij haar op schoot getroost of geknuffeld ben, breng ik met moeite in herinnering. Misschien was ze daarvoor te moe, want na sluitingstijd moest er nog van alles gebeuren. De kas moest worden opgemaakt, de versartikelen ingepakt en opgeborgen in de koeling, waarna de snijmachine, de vitrine en de toonbank grondig werden schoongemaakt. Vader was in het magazijn aan het werk om de balen voorraad aan te vullen en bij te schrijven in het inkoopregister. Meestal kwamen mijn ouders pas om halfacht 's avonds afgepeigerd boven.

Dan konden we eindelijk aan tafel. Vooral de jongens verrekten van de honger.

Omdat ze bekaf waren, hadden mijn ouders weinig aandacht voor ons. Vader opende het gebed en tijdens de avondmaaltijd werden we geacht te zwijgen. Mama verdeelde de aardappelen en de groenten en papa sneed dunne plakjes